Geç Dönem Osmanlı Bursası'nda Levantenler, Latin ve Ermeni Katolik Cemaatleri*

AGAH ENES YASA

LEVANTENLER, ÖTEDEN BERİ İSTANBUL, İZMİR, SELANİK VE BEYRUT GİBİ ŞEHİRLERDE YAŞADIKLARI VE BURALARDAKİ İŞ KOLLARINI BÜYÜK ÖLÇÜDE ELLERİNDE TUTTUKLARI İÇİN, AVRUPA'DAN YENİ GELENLERİN, REKABETİN DAHA AZ HİSSEDİLDİĞİ BURSA GİBİ BİR YERİ ROTALARINA DAHİL ETMELERİ YERİNDE BİR TERCİH GİBİ GÖRÜNMEKTEDİR.

LATİN KATOLİKLER, LEVANTENLER

Kimi zaman bir fabrikatör, kimi zaman inşaat işçisi, eczacı ya da fırıncı... Katolik mezhebinden ama farklı ülkelerden gelen bu insanlar I. Dünya Savaşı'ndan evvel Bursa'da ufak bir koloni oluşturmuştu. Büyük çoğunluğu doğup büyüdükleri ülkelerden koparak hikâyelerine yeni bir sayfa açmak için bu kente gelmişti. Bazısı İstanbullu Levanten ailelerin Bursa'daki uzantılarıydı. Bu cemaat, 1890'larda Fransız kökenlilerin çoğunlukta olduğu 600-700 kişiden mürekkep, genel olarak iç evlilikler yaparak birbiriyle akraba hâline gelmiş ailelerden oluşuyordu.

Bazı durağanlıklar haricinde hem modern hem de erken modern dünyada önemli bir ticaret merkezi olan Bursa'ya, başta Venedik ya da Floransa olmak üzere çeşitli yerlerden gelip temelli yerleşmiş Katolikler bulunuyordu. Özellikle on beşinci yüzyıl sonlarına doğru merkezi bir mekân olan Pirinç Hanı'nın üst katındaki odalarda yaşayan bu kişilerin faaliyetleri anlaşılan ticaretten ibaretti.[1] Söz konusu bu dönemde İstanbul'daki soydaşları gibi padişahtan ferman alınarak açılmış kurumlar (kilise, okul, mahkeme, hastane vb.) etrafında şekillenmiş bir cemaat organizasyonuna sahip olduklarını söyleyemeyiz. İlerleyen yıllarda da bu durum pek değişmemiş gözüküyor. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Bursa'ya gelen Fransız seyyah Lafitte Clavé, Koza Hanı (veya bugün yok olmuş Eski Yeni Hanı) odalarında yaşayan, ipek kumaş, tavşan derisi gibi ürünlerin ticaretiyle ilgilenen Pastourel ve David isimli iki Fransız tüccardan bahseder.[2] 1862'de Bursa'ya gelen ve kentte bulunan Fransız viskonsülü Bay Séon'un mihmandarlık ettiği Alfred de Moustier, şu notları yazmıştır seyahatnamesine;

> "Burada girişimci olmak isteyen kişiler, Maine, Sakarya, Rhyndaque veya Hermus kıyılarında, dağ sırtlarındaki tepelerden birinin üzerine eski feodal kalelerimiz gibi kurulmuş müstahkem bir konakta, düşük ücretlerle, çok az bir maaliyetle kendi güvenliğini koruyan bir avuç yiğit çalıştırarak hem saygınlığı hem de özerk yaşantısını kuracaklar; belki de büyük bir servete sahip olacaklardı. Bu güzel rüyayı gerçekleştirmenin önünde tek bir engelin durduğunu söyleyeceğim: İngiltere veya Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de de hiçbir yabancı toprak sahibi olamamaktadır. Osmanlı hükümeti, Paris Antlaşması'nda verdiği taahhütlere rağmen bu yasağı henüz kaldırmadı. Ancak bazı yabancılar, toprak edinmek için Sultan'ın tebaasından Ermeni ya da Rumlardan – bazılarının adını ödünç alıp toprak kiralayarak bu yasaktan nasıl kaçacağının farkında. Yabancıların bu kanunu delmelerinin yarattığı herhangi bir sorun bulunmamaktadır."[3]

Moustier'in bu sözleri kendi ülkelerinde sıradan, hatta borç içinde bir insanken Doğu'ya gelerek yeni bir hayata başlayacak Avrupalılara ilham vermiş midir bilinmez, fakat 1870'lerin sonuna doğru Osmanlı coğrafyasına yapılan göçler artmaya başlayacaktır. Öte yandan, bu artışta yadsınamaz şekilde 1869'da ka-

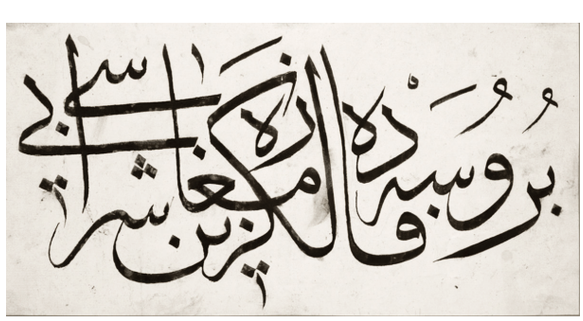

"Burusa Falkayzın Şarap Mağazası" yazılı etiket. Alındığı Kaynak: Martina Baleva, asıl Kaynak: Kunstmuseum Basel env. No: Z.835.1 Fotoğraf: Jonas Haenggi.

70-77 Osmanli-377.indd 70 24.04.2025 21:56

Muradiye Vadisi'ndeki Falkeisen Şarap Deposu olan mağara, ipek fabrikası ve aile üyeleri. Ressam: Johann Jakob Falkeisen, Karen Taylor Fine Art Koleksiyonu.

bul edilecek yabancıların mülk ve arazi edinmesinin önünü açan düzenlemenin[4] ve ilerleyen kapitalizmin yarattığı Avrupalı girişimcilik (*entrepreneurship*) ruhunun payı vardır. Levantenler, İstanbul, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi şehirlerde öteden beri yaşadığından ve burada yapılabilecek işleri büyük oranda ellerinde tuttuklarından, yeni geleceklerin Bursa gibi rekabetin az olduğu ve daha bakir bir yeri rotaya koyması mantıklı gözüküyor. Adı geçen kentlerin aksine Bursa'da oluşmuş bir *Frenk mahalles*inden, başka bir ifadeyle Levantenler ile özdeşleşmiş bir alandan söz edemeyiz. Örneğin Fransız kökenli Lacaze ailesi özünde bir Rum mahallesi olan Balıkpazarı/Çatalfırın'ı mesken edinmişken Brotte Ailesi sonraları otel yapacakları evlerini Balıkpazarı'nın biraz ilerisindeki Yahudi mahallesi Kuruçeşme'nin tam merkezinde inşa etmişti. Fransız Konsolhanesi olarak hizmet gösteren ve kiralık olan köşkse kentin "modernleşen" yüzünün yansıdığı Setbaşı'ndaydı. Yaşantının genel olarak gayrimüslim mahalleleriyle ve ipek fabrikaları gibi üretim alanlarıyla iç içe olduğunu söyleyebiliriz.

Avusturya kökenli (Katolik) Falkeisenler ticari işletmeleriyle bir arada yaşayanlara örnek gösterilebilir. 1843 yılında kente gelmişler, Basel'deki gelişmiş ipek kurdele sanayiine ham madde sağlamak amacıyla Muradiye/Çınarönü'nde bulunan fabrikayı devralmışlar ve tesisi büyütmüşlerdi. Kafkasya'dan Orta Avrupa'ya uzanan bağlantıları olan ve tipik bir tüccar-diplomat portresi çizen Emanuel Falkeisen, ipekçilikle de sınırlı kalmayarak şarap üretimi ve ihracatına yönelmiş, kurduğu *Keşişdağ Şarapları* (Olymp Weine) markası Fransa ve Rusya'da dahi tanınır hâle gelmişti.[5] Bay Emanuel'in kardeşi olan ressam Johann Jakob Falkeisen (1804-1883) Anadolu'yu gezerek resmetmeye başladığı tur esnasında 1845 yılında Bursa'ya gelmiş ve amcasının ipek fabrikasını, aile hayatını ve şarap deposunu bir arada gösteren suluboya bir resim çizmişti.

Bursa'ya ilk gelenler, eğer yanında bir fabrika kuracak ve bir köşk inşa edecek kadar sermaye getirmedilerse, Çekirge yolundaki *Hotel d'Olympé*'yi (Keşişdağı Oteli) mesken ediniyordu. 1843 civarında kurulduğu düşünülen bu otelin lobisi henüz çekirdek hâlinde olan kolonininin sosyalleşme mekânıydı. 1863'te Bursa'ya gelen Georges Perrot'un aktardığına göre bu otel ipekböceği tohumu ticareti yapan tüccarlarla dolmuştu. Aynı durum, aralarında ciddi bir rekabet bulunan ve İtalyan kökenli Francesco Franzoja tarafından işletilen komşu otel *Hotel Bellevue* için de geçerliydi.[6]

Bursa denince ilk akla gelen ipekçilik sektörü dışında Bursa'daki yabancıların faaliyet gösterdikleri hizmet sektörleri de vardı. Bunlardan birisi kentin fotoğrafçılık tarihiyle de kesişen 1880'li yıllarda *Foto Uranus* adlı stüdyoyu işleten İtalyan asıllı Giovanni (Jan) Moriglioni'dir. İlk şubesini Grand Rue denen Saray Caddesi'nin Setbaşı'na doğru uzanan kısmında (bugünkü Ünlü Cadde) 131 numarada, diğerini de Altıparmak'ta açmıştı.[7] Fabrikaların ve gönderilen ürünlerin sigortalanmasıyla uğraşan küresel sigorta firmalarının Bursa muhabirliğini yapanlar da yine yabancı koloni üyeleriydi. Bunlara Raul Brotte ve D. Rodocanachi örnek gösterilebilir.[8]

İpekçilik sektörü dışında kendilerine farklı bir ticari hayat seçmiş bir aile de Lacazelerdi. Fransa'nın güneyindeki Aguessac kasabasından kalkıp önce İstanbul'a, ardından da Bursa'ya gelen Claude Bourgeois Lacaze, drog tüccarıydı; Çatalfırın'da bulunan mağazasını 1860'ta açmış, 1881 yılındaysa İstanbul'da bulunduğu bir esnada ölmüştü. İtalyan asıllı ve köklü bir Levanten aile olan Parmalardan Marie Thérèse ile kurduğu evlilikten üç erkek çocuğu olmuştu. Genç yaşta dul kalan Bayan Lacaze (Parma), kocasının işlerini devam ettirmiş ve işleri ilerleyen yıllarda yaşları büyüyen oğullarının da desteğiyle eczane işletmelerini büyüterek çimentodan konserveye kadar envai çeşit ithal malın satıldığı bir mağaza hâline getirmiştir. Bu yönüyle Bursa'nın modernleşen gündelik hayatının hızlı tüketim ürünleri üzerinden okunabileceği bir müessesedir.[9] 1871 yılında Bursa'da dünyaya gelen

70-77 Osmanli-377.indd 71 24.04.2025 21:56

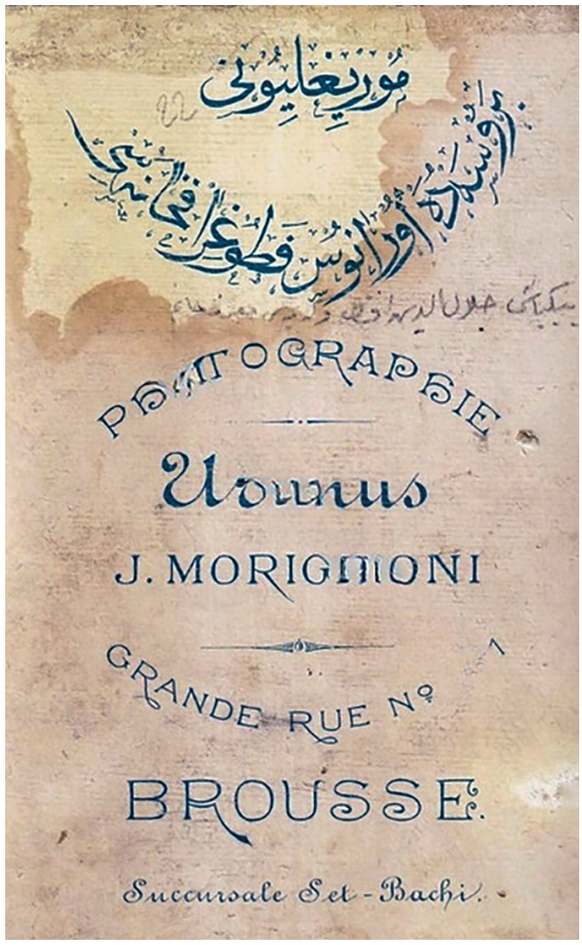

Foto Uranus'te alınmış bir fotoğrafın arka kapağı. Yazarın Koleksiyonu.

ailenin ikinci kuşak temsilcisi Edouard Lacaze, uzun yıllar konsoloslukta çevirmenlik ve Fransız Ticaret Komitesi'nde sekreterlik görevlerini icra etmişti.[10] Ailenin diğer iki erkek mensubu da Jules (1868-1917) ve Antoine (1878-?) Lacaze'dır. Jules, I. Dünya Savaşı esnasında Çankırı'ya sürgüne gönderilenler arasındaydı ve burada ölmüş, cenazesi Bursa Latin Katolik Mezarlığı'na getirilmişti. Aileden geriye Bursa'da kalan tek şey mezar taşıdır.

Lacazelerin Magasin Universel'nin reklam ilanı. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration et de la Magistrature* (Constatinople: Cervanti Frères, 1909), 2598.

KURUMSAL BİR ÇERÇEVE: FRANSIZ TİCARET KOMİTESİ

1884 yılında İstanbul'da Fransız Ticaret Odası resmi olarak kuruldu. Odanın faaliyetlerine diğer kentlerdeki Fransız kolonilerinin de ihtiyaç duymasıyla 1888 yılında Bursa, Çanakkale ve İskenderiye gibi kentlerde de birer şube açılmıştı.[11] Kuruluş esnasında Fransız Viskonsülü olan M. L. Lacome, doğrudan Bursa Ticaret Komitesi'nin onursal başkanıydı. Fabrikatör Eugéne Porier başkan, damadı Alexadre Brotte ise hem sekreter hem de veznedardı. Odanın üyeleri Richard Battus (Tütün Rejisi Müdürü), Thomas Blanchet (Pasteur Tekniği ipekböcekçiliği uzmanı ve tüccar), Ernest Débétaz (komisyoner), Louis Gamet (fabrikatör, tüccar), Lacaze Ailesi (mağazacı, eczacı) gibi genellikle kentte yerleşik bulunan Fransız ailelerin üyelerinden oluşuyordu.

25 Ekim 1912 yılında İstanbul'da yapılan kurul toplantısına Bursa Komitesi birkaç kişi hariç katılım sağlamıştı. Bu katılımcılar aynı zamanda iki yıl sonra, 1914'te savaşın başlamasına değin Bursa'da bulunmaya devam edecek Fransız sermayesini de gösteriyordu:

Emile Roy, *Onursal Başkan ve Fransa Viskonsülü*
Paul Gamet, *Başkan*
Edouard Lacaze, *Fransa Viskonsüllüğü Çevirmeni, Komite Sekreteri ve Sayman*
Paul Dumoulin, *Maison Boutet Frères et Cie de Paris Firması Temsilcisi*
M. Julius Bélart Stussy, *Chabrières Morel et Cie de Lyon Firması Temsilcisi*
M. J. Miozzi, *La Générale Soies Ajansı*
Jules Lacaze, *Vve CI. Lacaze et Fils Firması Yöneticisi*
O. B. Calionian, *J. May et Cie. Firması Ajansı*
Adolphe Ribel, *Maison Terrail, Payen et Cie de Lyon Firması Temsilcisi*
Louis Poirier, *Tüccar, Fabrikatör*
J. Benoit, *J. Vellettaz Laik Fransız Ticaret Lisesi Müdürü*
Özürlerini iletip katılamayanlar;
G. Bay, *Eski Fransız Viskonsülü*
Pierre E. Laudat, *Bursa-Mudanya Treni Yöneticisi*
M. Nichan Gulmézian, *Vve G. Armandy et Cie de Lyon Firması Temsilcisi*
.... Osmanlı Bankası Bursa Şubesi Direktörü.

Toplantıda mevcut idare görevine tekrar seçilmiş, 1888'de kurucu kadroda yer alan Thomas Blanchet'in muhtemelen oğlu olan Léon Blanchet de artık komite üyesi olmuştur. Yılda bir kez yerine bundan sonra komitenin daha düzenli toplanması konuşulmuştu. Bu doğrultuda 1913 yılının ocak ayından itibaren her üç ayda bir cuma günleri toplanılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca, gerekli durumlarda komite, üyeleri başkonsolosluğa davet edilebilecekti. Bu toplantı tutanağından önce komitenin Bursa'da bir mekâna sahip olup olmadığını bilmiyoruz, fakat alınan karar doğrultusunda bundan sonra arşiv ve sekreterlik makamı Gökdere kıyısındaki Fransız Konsolosluk binasına taşınmıştı. Periyodik olarak yayımlanan ticaret bültenleri (*Revue Commerciale du Levant*) ve ticaret rehberleri (*Annuaire Oriental*) Bursa'da ilgilisine dağıtılmak üzere başkan

70-77 Osmanli-377.indd 72 24.04.2025 21:56

J. Velletiaz Okulu olarak da isimlendirilen Fransız Ticaret Mektebi'nin 1909 Bursa Sergisi'nde yer alan ürünleri. *Resimli Kitap*, 1 Ağustos 1325 / 14 Ağustos 1909, c. 2, f. 11, 1079.

Paul Gamet'e verilmeye başlanacaktı.[12] Yerel ve uluslararası hukuka aykırı olduğu düşünülen olaylara ait şikâyetler doğrudan komite üyeleri tarafından kaleme alınabilecek, yazarı, komite başkanı ve viskonsül tarafından imzalandıktan sonra büyükelçiliğe iletilecekti.[13]

GELİŞEN TİCARET VE EĞİTİM: FRANSIZ LAİK OKULU

Din temelli eğitim veren, kiliseyi ve Ermeni Katolik cemaatini anlatırken değineceğimiz Fransız okullarının yanı sıra Bursa'da bir de Bay Joseph ve Bayan Vellettazlar'ın kurduğu temel bilimlere dayalı laik ve ticari ilimler eğitimi veren *l'Ecole laïque Française* vardı. Bu okulun erkek kısmı 1893'te kurulmuş, kızlara mahsus kısmı da 1895'te eklenmiştir. Fransız devleti tarafından finanse edilen ve dünyanın dört bir yanındaki birçok Fransız okuluyla ilgilenen bir dernek olan Laik Misyon'a bağlı olmaksızın bağımsız faaliyet gösteren laik ilkokulların nadir örneklerinden biriydi. Okul, resmi *Fransız Laik Misyon Birliği* dışında kaldığı için ilk başlarda yerel Fransız Kolonisinin eleştirisinin de odağı haline gelmişti. Osmanlı Maarif Nezareti'ne defalarca başvurmasına ve okulun amacının zanaat ve temel bilim eğitimi olduğunu vurgulamasına rağmen okulun kurucusu Joseph Vellettaz, Müslüman öğrencilere eğitim vermek için izni alamamıştı. Ancak, garip bir şekilde Bursa Valisi oğlunu Fransız Laik Okulu'na vermişti. Bu durum, Bursa yerli ve kolonyal kamuoyunda okulun epey nüfuzunu artırmıştı. Bu tekil Müslüman öğrenci vakası dışında öğrencilerin geneli varlıklı Ermeni, Yunan ve Levanten ailelerin çocuklarından oluşuyordu.

Okul, Fransızca hazırlık eğitiminin de dahil olduğu o devrin çağdaş metotlarını kapsayan bir müfredata sahipti. Bay Vellettaz, öğrencilerin çağdaş üretim tekniklerini gözlemleyebilmesi için Fransa'dan bir çorap örme makinesi bile getirmişti.[14] Okulda üretilmiş mobilyalar ve daha niceleri 1909 Bursa Sergisi'nde görücüye çıkmıştı. Okulun gerçek anlamda zanaat eğitiminde ustalaştığını ve o zamanlar için kent ekonomisine katkı değer sağlama potansiyeline sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca okulun mezunu birçok kişi Bursa ve kırsalındaki gayrimüslim mekteplerinde başta Fransızca olmak üzere temel bilimlerde ders vererek öğretmenlik de yapmaktaydı. Meşhur gazeteci Régis Delbeuf,

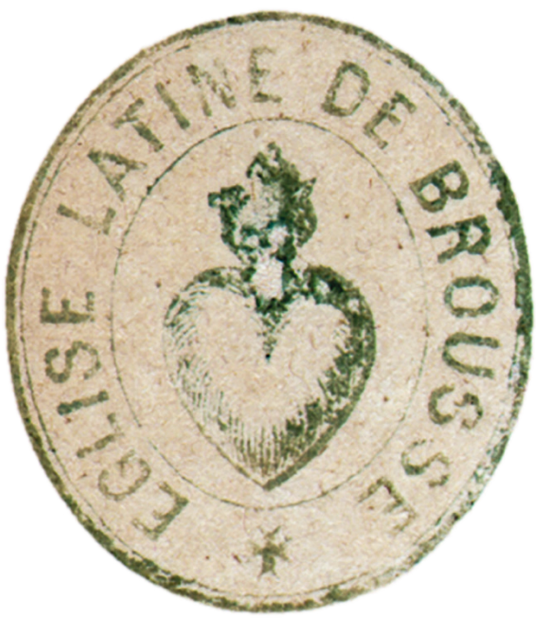

Bursa Latin Katolik Kilisesi'nin Mührü. Kilisenin adandığı Sacré-Cœur (Kutsal Yürek) sembolü de mührde yer alıyor. Bursa İtalyan Konsolosluğu Evrakı, Dosya No: 6, Belge No: 2'den ayrıntı, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Arşivi.

70-77 Osmanli-377.indd 73 24.04.2025 21:56

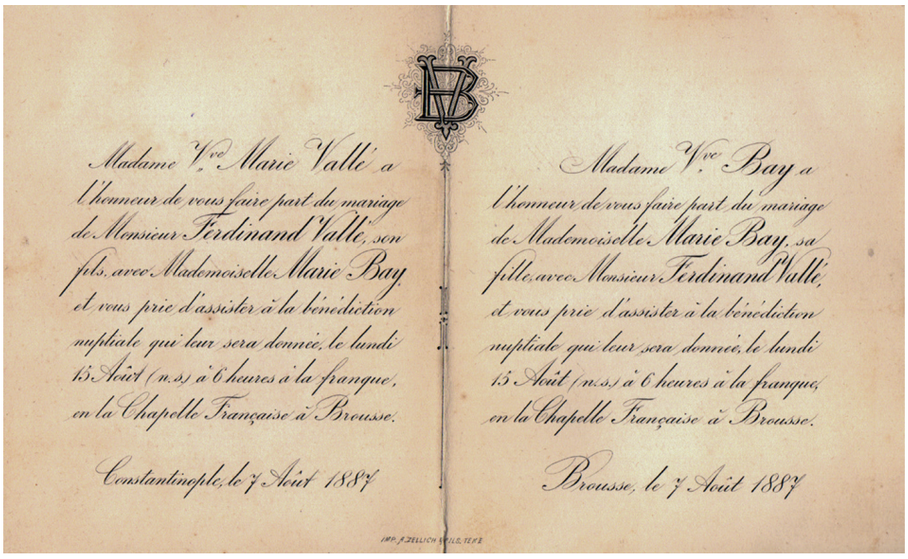
Madame Vve Marie Valle a
l'honneur de vous faire part du mariage
de Monsieur Ferdinand Valle, son
fils, avec Mademoiselle Marie Bay
et vous prie d'assister à la bénédiction
nuptiale qui leur sera donnée, le lundi
15 Août (n.s.) à 6 heures à la frangue,
en la Chapelle Française à Brousse.

Constantinople, le 7 Août 1887

Madame Vve Bay a
l'honneur de vous faire part du mariage
de Mademoiselle Marie Bay, sa
fille, avec Monsieur Ferdinand Valle,
et vous prie d'assister à la bénédiction
nuptiale qui leur sera donnée, le lundi
15 Août (n.s.) à 6 heures à la frangue,
en la Chapelle Française à Brousse.

Brousse, le 7 Août 1887

Marie Bay ve Ferdinand Valle'nin Düğün Davetiyesi, Azellich & Fils Matbaası. Yazarın Koleksiyonu.

Doğu'yu aklın yolculuğunda çağdaş dünyaya bağlayacak bu okulu Fransızların kurmasından övgüyle söz eder. Ayrıca şu sözleri de ekler;

"Konsolosumuz Mösyö (Gregor) Bay'ın çabalarıyla, Vellettaz Okulları yakında yeni, amaçlarına uygun bir binaya taşınacak. Şu anda, Ermeni mahallesi Setbaşı'nda Yeşil Camii'ye çok uzak olmayan bir yerde kurulmuştur. Erkekler Okulu (Bay J. Vellettaz) şehir merkezinde açılmıştı; ancak kısa süre sonra şu anda bulunduğu yere taşındı ve kalıcı yerine geçene kadar orada kalacak."[15]

1912 yılından itibaren, Şark Ticaret Yıllıkları'na göre okulun erkek kısmının müdürü artık Mösyö C. Benoit, Kız kısmının müdürü ise Madam C. Benoit'ti. Okulun akıbeti hakkında bilgimiz maalesef şimdilik bu kadarla sınırlıdır. I. Dünya Savaşı nedeniyle diğer yabancı okullarına yapıldığı gibi kapatıldığını, öğretmenlerin de sınır dışı edildiği düşünülebilir.

CEMAAT OLUŞUYOR: LATİN KATOLİK (FRANSIZ) KİLİSESİ

Katolik kolonisinin sayısının artmasıyla artık cemaati kapsayacak bir kilise ihtiyacı ortaya çıkınca M. Bay ve Bursa Fransız viskonsülü Edmond Dutemple, taleplerini Hüdavendigar Valisi Ahmet Vefik Paşa'ya iletmişti. Paşa bu talebe olumlu yaklaşmış, hatta kilisenin tüm pencerelerini süsleyen vitrayları bağışlamıştır. Muhtemelen 1878'de başlayan inşaat kısa sürede tamamlanmış ve 14 Aralık 1879'da Başpiskopos Testa'nın Kutsal Kalp (Sacré-Cœur) adına yaptığı kutsama ayiniyle vilayet yöneticilerinin, koloni mensuplarının ve Bursa eşrafının katılımıyla açılmıştır.[16]

Kilise açılmasına rağmen birçok şeyin eksik olduğu fark edilmişti. Hayırseverler, kendi kaynaklarını tüketince, Fransız kolonisinden yardım istemişti. Bunun ardından, Osmanlı Bankası Bursa Müdürü M. Devaux gibi isimlerden ek yardımlar sağlanmıştır. Fransız hükümetinden zaman zaman yardım alınmıştı. Örneğin, 1882 yılında Marquis de Noailles'in ısrarcı girişimleri sonucunda 45,000 franklık bir yardım sağlanmıştı. Kilisenin iç ve dış yapıları büyük ölçüde tamamlanmış olsa da hâlâ bir çanı yoktu. 1884'te, dönemin Fransız Konsolosu M. Bay ve Edmond Dutemple ile Ed. Turquet gibi etkili isimlerin desteğiyle yeni bir bütçe temin edilmiştir. Nihayetinde kilisenin çanı yerleştirilmiş ve M. Bay katkılarından ötürü bu çanın vaftiz babası ilan edilmişti.[17]

Cemaat sadece ibadet için değil vaftiz, düğün ve cenaze gibi işlemlerini de burada gerçekleştirmekteydi. Örneğin 15 Ağustos 1887'de dünya evine giren İtalyan asıllı Ferdinand Valle ve Osmanlı tebaası bir Katolik olan Marie Bay, düğünlerini o zamanki adı Bursa Fransız Şapeli olan bu kilisede gerçekleştirmişlerdi. Çiftin ilerleyen yıllarda Albert Joseph Charles adlında bir çocukları olmuş, 1893 yılında kilise rahibi B. Morel tarafından vaftiz edilmesine rağmen halen resmi kaydı yapılmamıştı. İtalyan Viskonsüllük yetkilileri, Ferdinand'ı sürekli oğlunun vatandaşlık kaydını yaptırması konusunda uyarmıştır. [18]

Kilisenin kuruluşunda da büyük emeği olan *Les Soeurs de Charité* misyonu ilerleyen yıllarda buraya bir de okul inşa etmiş, zamanla etrafında dispanser, hastane, yetimhane ve dikiş kursundan oluşan bir cemaat kompleksi teşekkül etmiştir.[19] Ayrıca diğer misyonların rahipleri de törenleri için bu kiliseyi kullanmaktaydı. 1914'te savaşın patlak vermesiyle kilise ve etrafındaki kompleks tamamıyla kullanıma kapatılmıştı. Bahçede bomba deposuna inen bir tünel keşfedildiği iddia edilince kilise tamamen mühürlendi ve 1918'e kadar bu du-

Bursa Latin Kilisesi, vakfa ait etrafındaki okul ve hastane görselde görülebiliyor. *Levant Heritage.*

70-77 Osmanli-377.indd 74 24.04.2025 21:56

Bursa Katolik Fransız Koleji'nde Öğrenciler.

rum sürdü.

1920'lerin sonlarına doğru koloninin büyük çoğunluğunun Bursa'dan ayrılmasıyla kilise adeta öksüz kalmıştı. Saint Benoit Okulu'nda bulunan Yorgi Zura, Nisan 1930'da Bursa'nın kadastro planını hazırlayan ekibe yazdığı mektupta kilise ve etrafındaki kompleks üzerinde hak iddia etmiş, kendisine bir tapu verilmesini istemişti.[20] Sonuç ne oldu bilmiyoruz fakat ilerleyen yıllarda Marcel Romangalle, aynı Latin-Katolik Mezarlığına yaptığı gibi burayı da himayesine aldı. Onun da 1940'lı yıllarda Bursa'yı terk etmesi sonucu Kilise uzun yıllar atıl kalmış, Bursa'ya TOFAŞ Fabrikası açılıp (1971) İtalyan çalışanlar gelince restorasyonu söz konusu olmuş fakat gerçekleşememiştir. Ancak 2010 yılında restore edilebilen kilise, Mart 2025'in başında Vakıflar Müdürlüğü'nün aldığı kararla cemaat çıkarılana dek Bursa Protestan Kilisesi olarak faaliyet yürüttü. Ayrıca, kentteki Ortodoks ve Katolik mezheplerine mensup Hıristiyanlar da kiliseyi ortaklaşa kullandı.

ETKİLEŞİMLER: KATOLİK ERMENİ CEMAATİ

Ermeni Katolikler bilindiği üzere kökleri on sekizinci yüzyıla kadar giden, 1830'da II. Mahmud'un fermanıyla da Osmanlı topraklarında tarihsel olarak Apostolik Ermeni Kilisesi'nden ayrılmış bir cemaattir. 1722'de İstanbul'daki Ortodoks Ermeni Patriği Avanis'in verdiği bir istidadan anladığımız kadarıyla Bursa Ermenileri evlerinde toplaşıyor, Katolik meşrebince ayin icra ediyor ve cemaatleşiyorlardı. Patrik de bunun kesinlikle yasaklanmasını istemişti.[21] Talebe verilen cevapta patriğin isteği onaylanmış ve Hüdavendigar Vilayeti'ne yazı gönderilerek kadim kiliselerini terk eden Ermenilerin evlerinde toplaşmalarının engellenmesi emredilmişti. Fakat Katolik misyonerler faaliyetlerine devam etmiş, ilerleyen yıllarda hem Bursa merkezde hem de kırsalında bu mezhep yükselmeye başlamıştı.[22]

Öte yandan, Bursa Katolik Ermenilerin kagir yapıda bir kiliseye kavuşmaları için daha bir yüzyılı aşkın süre vardı. 1861'de yayımlandığı düşünülen Bursa Mufassal (Suphi Bey) Haritasında Gökdere kıyısındaki kadim Ermeni Kilisesi gözükmesine rağmen Katolik Ermenilerinin kilisesi belirtilmemiştir. Yani bu tarihte henüz kilise olmadığını iddia edebiliriz. Osmanlı Arşivleri'nde Katolik Ermenilerin bir okul ve kilise inşasına başladıklarına dair tespit edebildiğimiz en eski kayıt 1864 tarihine gitmektedir. Bu iki farklı belgeye göre Bursa emvalinden Ermenilere faaliyetlerine destek amaçlı belli miktarda yardımda bulunulması öngörülmüştür.[23] Cumhuriyet devrinde fabrika ve tütün deposu olarak da kullanılan bu kilise günümüze kadar ulaşabilmiş Bursa kent merkezindeki Ermeni kültürel mirasının tek izidir.[24] Hüdavendigar Vilayeti'ndeki tüm Katolik Ermenilerin temsilcisi olan Başpiskoposluk makamının bulunduğu yerse Kadim Ermeni Kilisesi'nin yanında, Gökdere kıyısındaki bir konaktı. Yine aynı şekilde bu yapı da mufassal haritada gözükmezken 1890'ların sonunda hazırlanmış Fransızca haritada işaretlenmiştir. Üçüncü derece Osmani nişanı sahibi Artin Camcıyan Efendi, bu makamda uzun süre bulunmuştur.[25]

Vital Cuinet'in verilerine göre Bursa merkezde on dokuzuncu yüzyılın sonunda 1,419 Katolik Ermeni vardı ve üçü erkek biri kız olmak üzere dört mektepleri bulunuyordu. 160 Erkek öğrenci varken kız mektebinde sadece 25 kişi vardı.[26] Muhtemelen Katolik Ermenilerin maddi durumu el vermeyenlerinin tercih ettiği cemaat okulu dışında birçok aile çocuğunu Fransız kolejlerine gönderiyordu. Kız öğrenciler, *Ecole des Sœurs de Charité*'de eğitim görürken; erkeklerse 1886'dan sonra kurulan *R.R. Peres Augustins de l'Assomption* kolejine gitmekteydi. Ayrıca bu okullardaki öğrenci mevcudunun yarısı da burslu okumaktaydı.[27] Bu okullardan mezun olan gençler dil bilmenin avantajını kullanarak hem aile işlerini devam ettirebiliyor hem de Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye gibi kurumlarda kolayca iş bulabiliyorlardı. Deutsche Orient Bank Bursa Şubesi'nde çalışan Bursa'da ipek üretimi ve ticaretiyle meşgul bir aileye mensup Edvar Kırmızyan buna örnek gösterilebilir.[28]

MEZARLIKLAR

LATİN KATOLİK MEZARLIĞI

Halk arasında "Fransız Mezarlığı" olarak anılsa da İtalyan, Fransız, Avusturyalı, Almanyalı ve İskoçyalı

70-77 Osmanli-377.indd 75 24.04.2025 21:56

Günümüze ulaşmış, harabe hâldeki Ermeni-Katolik Kilisesi, kulturportali.org

Katolik mezhebi mensuplarından oluşan Bursa'daki Levantenlerin defnedildiği bir mezarlıktı.[29] Burada bir zamanlar 300'ün üzerinde mezar taşı bulunuyordu ve haritalardan anlıyoruz ki mezarlık şimdikinin üç katı büyüklükte bir alanı kaplıyordu. Katolik cemaati, bu mezarlığa sahip olmadan evvel cenazelerini günümüzdeki Bursa Millet Bahçesi[30] olan alanda yer alan Rum Ortodoks mezarlığının bir kısmında kendilerine ayrılan yere defnetmekteydi. Öte yandan, yeni mezarlık kurulduktan sonra dahi Ortodoks mezarlığına defin işlemleri Katoliklerce uygulanmaya devam etmişti. Örneğin, M. Gamet buraya gömülmüştü. Bunun sebebi Uludağ eteklerindeki yeni mezarlığın ıssız ve kente uzak olması olabilir.[31]

Mezarlık, birçok kez saldırıların ve yağmanın da odağı haline gelmişti. 1924 yılında beş hırsız, gece vakti bekçi kulübesinden çaldıkları anahtarlarla mumyalanmış halde yedi yıldır cenazesi Fransa'ya gönderilmeyi bekleyen Beyoğlu Bonmarşesi müdürünün lahitini açıp soymaya kalkmışlardı. Yakayı ele verince çaldıkları küreklere kadar kendilerinden geri alınmış, üstüne hapisle cezalandırılmışlardı.[32] Uludağ eteklerinde ve iklim olarak da dağ yöresine uygun olan mezarlığın bulunduğu Piremir bölgesi, 1960'lara değin hayvancılık ve tarım yapılan bir yerken bu tarihten sonra Karadeniz, Doğu Anadolu ve Bulgaristan'dan Bursa'ya gelen insanların arsa alıp ev yaptığı bir göçmen mahallesi hâline geldi. Mezar taşları evlerde banyo ve mutfak tezgâhı olarak dahi kullanıldı. 1980'li yıllarda birçok yerel kent gönüllüsü, özellikle de Fransa'dan mezarlığı ziyarete gelen turistlerin uyarıları üzerine harekete geçti ve mezarlığın korunması için özel çaba sarf etti.[33] İdari makamların da devreye girmesiyle günümüzde bir çocuk parkı içinde son kalan 30 civarı mezar taşı korunabildi.

Bugün mezarlığın çevresinde ağırlıklı olarak Suriyeli mülteciler yaşıyor. Ziyarete gittiğimde konuya dair hiçbir fikirleri yoktu. Bir zamanlar iş ve yeni bir başlangıç umuduyla Avrupa'dan Bursa'ya gelmiş insanların mezarlarının etrafında, bu sefer oldukça kötü koşullarda yaşayan başka insanlar hayat mücadelesi veriyor.

ERMENİ KATOLİK MEZARLIĞI

Katolikliğe geçen Ermeniler, Ortodokslarca bir öteki olarak görülüyorlardı. Bunun en belirgin olduğu yerlerden birisi, mezarlıklardı. Özellikle Katolik Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Ankara'da, ilk başlarda bu mezheptekiler Ortodokslarca mezarlıklara kabul edilmediğinden ancak kentin çeperindeki Latin-Katoliklerin gömüldüğü yerlere defnedilebiliyorlardı. Zamanla buralar da yetersiz gelmeye başlayınca yeni araziler satın alma yoluna gitmişlerdi.[34] Bursa'da da mezarlıklar ayrıydı. 1894'te Katolik Ermenilerin iki dere arasında kalan Teferrüç mevkiinde, Latin Katolik Mezarlığı'na oldukça yakın olan mezarlıkları kayalık bir yapıya sahip olduğundan yetersiz gelmeye başlamıştı. Bunun üzerine mevcut mezarlıklarının komşusu olan Çobanbey Vakfı'ndan üç dönüm içinde dut ağaçlarının da olduğu araziyi mezarlık yapmak için talepte bulunmuşlardı.[35]

Payitahttan gelen yetkililer arazide inceleme yapmış, ortasından geçen ve bir çeşmeye varan su yolunun yeri değiştirilirse bu işin olabileceğini not etmişler, hatta bir çizimini de yapmışlardı (yan sayfada). Fakat, tam da o günlerde Seferihisar'da benzer bir şekilde vakıf

70-77 Osmanli-377.indd 76 24.04.2025 21:56

arazisinin gayrimüslim mezarlığı yapılması sebebiyle tartışmalar çıkınca merkezi idare bunu emsal kabul ederek Bursa'da da benzeri yaşanmasın diye mezarlığın büyütülmesini reddetmiştir.[36] Her ne kadar bu planlanan büyütme gerçekleşemese de bu belgeler sayesinde bugün hiçbir izini göremediğimiz Bursa Katolik-Ermeni mezarlığının yerini tespit edebiliyoruz.

*

On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Bursa'da, farklı milletlerden gelen küçük bir Latin Katolik ve Levanten topluluğu oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik modernleşme süreciyle birlikte bu topluluk, yerel aktörlerle ticari ilişkiler geliştirerek başta ipekçilik olmak üzere şarap üretimi, sigortacılık ve eczacılık gibi sanayi ve hizmet sektörlerinde öncü roller üstlenmiştir. Ticari faaliyetlerini daha kurumsal hâle getirmek amacıyla kentte Fransızlar, İtalyanlar ve Avusturyalılar birer konsolosluk açmış, Fransız Ticaret Komitesi gibi yapılar oluşturulmuş ve kültürel-sosyal varlıklarını sürdürmek için Fransız Laik Okulu, üç Katolik misyon koleji, bir hastane, bir yetimhane ve bir mezarlık inşa etmişlerdir. Ayrıca, Katolik mezhebine geçen yerli Ermenilerle hem ticari hem de ailevi birliktelikler kurarak ortak bir kültür oluşturmuşlardır. Bu yüzden makale içerisinde iki cemaat de beraber incelenmiştir. Öte yandan, İstanbul, İzmir veya Selanik'te olduğu gibi büyük ve homojen Levanten mahalleleri Bursa'da oluşmamış, Levanten aileler genellikle şehrin gayrimüslim mahallelerine dağılmış şekilde yaşamlarını sürdürmüştür.

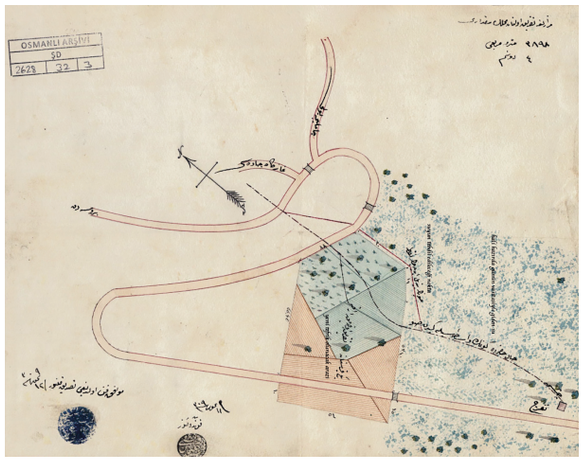

Ermeni Katolik Mezarlığı ve Çobanbey Vakfı'ndan satın alınması düşünülen araziyi gösterir çizim. BOA, ŞD. 2628 - 32, H-12-07-1311 (Osmanlıcadan çeviren: Furkan Arslan).

Yirminci yüzyılın başlarına kadar varlıklarını devam ettiren bu topluluk, özellikle I. Dünya Savaşı'nın getirdiği siyasi ve ekonomik çalkantılar nedeniyle büyük ölçüde Bursa'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bugün, Bursa'daki Levantenlerin şehirde bıraktığı izler büyük ölçüde silinmiş olsa da, ticaret hayatındaki önemli rollerini gösteren arşiv belgeleri, yazılı kaynaklar, ayakta kalan bir kilise yapısı ve az sayıdaki mezar taşı, bu topluluğun Bursa'nın sosyal ve ekonomik tarihindeki yerini anlamak açısından değerli ipuçları sunar.

AGAH ENES YASA – ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

* Bu makale, yazarı tarafından yürütülen "Modernleşen Bursa'da Üretmek, Tüketmek ve Yaşamak (1860-1930)" adlı proje kapsamında üretilmiştir.

1 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1960), 143.

2 İsmail Yaşayanlar, "Bir Anadolu Şehrinde Frenk Kolonizasyonu: Bursa'da Fransız Varlığı (1834-1926)", *Türklük Bilgisi Araştırmaları: Yusuf Oğuzoğlu Armağanı*, no. 43 (2015): 171-200.

3 A. De Mousiter, "Voyage de Constantinople a Ephese," *Le Tour Du Monde, Nouveau Journal Des Voyages; Edouard Charton* (Paris: Librairie de L. Hachette,1864), 15-272. Türkçe çevirisi için bkz. Agah Enes Yasa, "Alfred de Moustier'in Bursa Cevelanı," *Bursa Günlüğü*, no 23 (2024): s. 24-31.

4 "7 Sefer 1284 (1869) Tarihli Tebaayı Ecnebiyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun," bkz. Nédjib H. Cihaha, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuku," çev. Halil Cin, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, no. 1-4, (1957): 247-250.

5 Martina Baleva, "Seidennetzwerke Textile Verflechtungen zwischen Basel dem Balkan und Bursa," *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, no. 120 (2020), 102-133.

6 İsmail Yaşayanlar, *Osmanlı Dönemi Bursa Otelleri* (Bursa: Nilüfer Belediyesi Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2013), 43.

7 Fotoğrafhanenin izini 1903 yılında değin *Annuaire Oriental*'den takip edebiliyoruz. Adı ve mesleği Bursa'daki İtalyanların gösterildiği tabloda yer almaktadır: Bursa İtalyan Konsolosluk Evrakı, Dosya No: 1, Belge No: 8. Bursa'da fotoğrafçılık konusunda bir çalışma için ayrıca bkz. Orhan M. Çolak, "Bursa Fotoğrafları ve Bursa Fotoğrafhaneleri Üzerine Bazı Notlar,",*Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, c. 1 (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013).

8 *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration et de la Magistrature* (İstanbul: Cervanti Frères, 1901), 1201.

9 Ailenin soy ağacı Kilise kayıtları ve Fransız vatandaşlık kayıtları ışığında akrabaları Jean Baldeyrou tarafından hazırlanmış, *geneanet.org* üzerinden yayınlanmıştır; Alındığı URL: https://gw.geneanet.org/baldeyrou?lang=en&pz=antoine+jacques&nz=baldeyrou&p=claude+bourgeois&n=lacaze

10 1900 yılından itibaren 1926'ya kadar çoğunluğu Edouard Lacaze tarafından düzenli olarak yazılmış ticaret raporları, Bursa'nın geç Osmanlı dönemindeki gündelik hayatına dair paha biçilmez bilgiler sunmakta. 150'ye yakın rapor, tarafımca yayıma hazırlanmaktadır.

11 Süleyman Uygun, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Fransız Ticaret Odasının Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 7 no. 18 (2020): 485-512.

12 Bu bilgi özellikle İstanbul'da basılan *Annuaire Oriental*lerin nüshalarının Anadolu'ya nasıl ulaştığını görmemiz açısından önemlidir.

13 "Procès-Verbal," *Revue Commericale du Levant* (İstanbul: 1912), 427-428.

14 "Bursa, une école française laïque en 1910," https://www.turquie-culture.fr/pages/histoire/relations-franco-turques/bursa-une-ecole-francaise-laique-en-1910.html. Bu bilgilerin neredeyse hepsi Régis Delbeuf'ten alınmıştır.

15 Régis Delbeuf, *de Constantinople A Brousse Et a Nicée* (Constantinople: 1906), 194.

16 A.g.e., , 180.

17 A.g.e., 181-182.

18 Bursa İtalyan Konsolosluk Evrakı, Dosya no: 35, Belge Numaraları: 17-A, 18-A, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Arşivi.

19 Yaşayanlar, "Bir Anadolu Kentinde Frenk Kolonizasyonu...," 184-185.

20 BOA, 525, 38588/155986-21, 1930.04.28.

21 BOA, İE. DH, 34/2955, H.29.04.1135 (Osmanlıcadan Çeviri: Yuşa Bayramoğlu).

22 1851'de Katolikliğe geçtiğini beyan eden Bursa'daki Türkmen köyünde yaşayan Ermeni ahali buna örnektir; BOA, İ.HR., 84/4133, H.12.05.1268.

23 BOA, A.}MKT.MHM, 294 – 13, H. 07.10.1280; BOA. İ.DH., 522/35574, H. 18.09.1280.

24 Maalesef ki gerek akademik literatürde gerekse halk arasında sıkça Setbaşı'ndaki Gregorian Ermeni Kilisesi ile karıştırılmıştır.

25 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Katolik Ermeniler (1847-1918)," *Folklor/Edebiyat* 18, no. 69 (2012), 173.

26 Vital Cuinet; *L'Anatolie Occidentale: Broussa et Castamouni* (İstanbul: ISIS Press, 2001), 15.

27 Yaşayanlar, "Bir Anadolu Kentinde Frenk Kolonizasyonu...," 185.

28 Adının geçtiği bir belge için bkz. BOA, DH.ŞFR., 55/27, H.22.10.1333.

29 İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Bursa'sında Latin Katolik Mezarlığı," *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri IV* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017), 281-294; Ayrıca bkz. Jean Louis Mattei, "Bursa'daki Fransız Mezarlığı," *Bursa Defteri* (Haziran 2003), 75-79.

30 Osmanlı döneminde mezarlığın yanındaki caddeden Muradiye (Yahudiler) Tren İstasyonu'na gidildiği için buraya İstasyon Caddesi denilmişti. Cumhuriyet Bursası'nın ilk spor sahası da ortadan kaldırılan Rum mezarlığının üstünde, burada kuruldu ve caddenin adı bu sefer de Stadyum Caddesi diye anılmaya başlandı. Uzun yıllar üren inşaat 1950 yılında tamamlandı ve adı Atatürk Stadyumu oldu. Bu da 2016 yılında yıkıldı ve günümüzdeki Millet Bahçesi ve Kütüphanesi hâline getirildi.

31 Régis Delbeuf, *de Constantinople A Brousse Et a Nicée*, 183.

32 BOA, 534, 37679/151480-102, 1924.06.07.

33 Bu kişilerin başında yerel kültürel miras savunucusu Ayşe Yandayan gelmektedir. 1980'li yıllarda yerel gazetelere verdiği demeçlerle mezarlığı tahrip eden definecileri ve göçmenlere dikkat çekmiştir.

34 Aved Kelleci, "Ankara'da Katolik Ermenilere Ait Son Şapel ve Cemaatin Fransız Kilisesi'ne İntikali," *Ankara Araştırmaları Dergisi* 8, no. 2 (2020), 337-359.

35 BOA, ŞD. 2628/32, 12.07.1311.

36 BOA, DH.MKT., 208/18, H.13.08.1311.

70-77 Osmanli-377.indd 77 24.04.2025 21:56